

УДК 947.6+91(091)+930.221+801.311.8

**ИМАГАЛОГИЯ: ВЯРТАННЕ Ё СЯРЭДНЯВЕЧЧА?
(на матэрыяле хароніма «Белая Русь»)****А.В. БЕЛЫ***(Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова)*

Робіцца спроба сістэматызаваць усе вядомыя аспекты імагалогіі і параўнаць іх з дысцыплінамі гістарычнай навукі («гісторыя вобразаў», або «гісторыя ідэй», «метагеаграфія»). «Имагалагічны» падыход апрабуецца праз аналіз гістарычнай эвалюцыі вобраза Беларускай Русі ў сьвядомасці заходніх еўрапейцаў. Асобна разглядаецца магчымасць рэканструкцыі страчанага на мяжы XVI – XVII стагоддзяў заходне-еўрапейскага вобраза Беларускай Русі і магчымасць яго выкарыстання ў турыстычнай і рэкламнай індустрыі.

Вобраз у сучасную эпоху. Вобраз у нашы дні робіцца катэгорыяй не столькі «мастацтвазнаўства», колькі «таваразнаўства», што асабліва яскрава праяўляецца ў тэрміне «імідж», які ў многіх мовах мае афарбоўку падкрэслена камерцыялізаванага, культываванага «на продаж» вобразу, хаця зыходнае англійскае image (а тым больш лацінскае imago) мае стыльва нейтральнае значэнне. Усё большая частка дададзенай вартасці, асабліва ў «постіндустрыяльных» краінах, ствараецца не ў матэрыяльна-вытворчай сферы, а ў забаўляльнай і рэкламнай індустрыі – фактычна ў індустрыі вытворчасці, продажу і постпродажнага абслугоўвання вобразаў, якія апелююць да меркаванай сістэмы каштоўнасцяў аўдыторыі.

Вобразы маюць не толькі індывіды, тавары і карпарацыі, якія іх вырабляюць, але і цэлыя рэгіёны, народы і краіны. Ад каштоўнасці гэтых вобразаў непасрэдна залежыць цана, па якой можна прадаць амаль ідэнтычныя тавары, вырабленыя ў розных частках зямнога шару. Асабліва яскрава каштоўнасць этнічных і геаграфічных вобразаў праяўляе сябе ў турыстычнай індустрыі. Выбар для адпачынку той ці іншай краіны дыктуецца суадносінамі цаны турыстычнага пакета і ўяўленай каштоўнасці геаграфічных (турыстычных) аб'ектаў і цэлых народаў, задачай якіх з пункта гледжання турыста-спажываўца выступае найперш абслугоўванне гэтых аб'ектаў. Але і «фізічныя» тавары маюць розную прывабнасць для спажываўца, у залежнасці ад таго, у якой краіне яны вырабленыя.

Пералічаныя вышэй абставіны істотна павышаюць інтарэс да вобразаў увогуле і, у прыватнасці, да вобразаў краін і народаў. Гістарычная навукі не можа стаяць у баку ад сучасных грамадскіх працэсаў, і таму ўжо каля паўстагоддзя паступова акрэсліваюцца абрысы новай дысцыпліны, якую ў самым агульным выпадку можна назваць гісторыяй вобразаў або імагалогіяй, але якая можа мець і іншыя назвы ў залежнасці ад прыярытэту тых ці іншых аспектаў вывучэння гісторыі (эвалюцыі) вобразаў – напрыклад, этнаграфічнага, геаграфічнага, лінгвістычнага, паліталогічнага. Геральдыка, гісторыя матэрыяльнай культуры, гістарычная іканаграфія – многія раздзелы гістарычнай навукі могуць быць перафармуляваныя як раздзелы імагалогіі.

Што такое імагалогія? «Имагалогія» як самастойная вобласць ведаў пра ўяўленні і вобразы ўзнікла прыкладна ў сярэдзіне XX стагоддзя, хаця яе элементы можна прасачыць ад глыбокай антычнасці. Вылучэнне такой асобнай гуманітарнай дысцыпліны ініцыявалі найперш прадстаўнікі псіхалогіі і літаратуразнаўства. Італьянскі псіхалаг Антонія Менегеты, які ўпершыню ўвёў тэрмін «імагогіка», спрабуючы «звязаць разам мовы сноў, прыроды і жыцця», вызначаў яго як спосаб «прывядзення ў рух вобразаў несвядомага і вывядзення іх на сьвядомы ўзровень» [1, с. 11]. Яго ідэі ў 1960 – 1980-я гады развівалі ў асноўным літаратуразнаўцы-кампаратывісты (М. Фішэр, П. Бёрнер, Ё. Леэрсэн, А. Дуцу), якія прапанавалі змяніць тэрмін «імагогіка» на «імагалогія». Хаця бельгійскі антраполог-кампаратывіст Х. Дысэрынк увёў гэты тэрмін ці не раней за «імагогіку» Менегеты – вынікі спрэчкі за прыярытэт канчаткова не падведзеныя. Яшчэ зусім нядаўна імагалогіі давалі наступнае, адносна вузкае, вызначэнне (яшчэ і сёння яно самае папулярнае ў «Рунэце»): «Имагалогія – спецыяльны раздзел культуралогіі, які ўзнік у літаратуразнаўстве як вучэнне аб вобразах і які вывучае магчымасці перадачы літаратурных вобразаў пры перакладзе з адной мовы на другую». Асаблівую папулярнасць тэрміна «імагалогія» ў гуманітарных асяродках надаў славы чэшскі пісьменнік М. Кундэра, у прыватнасці ягоны раман «Неўміручасць». Большасць сучасных гуманітарных інтэлектуалаў нават перакананыя, што менавіта Кундэра вынайшаў сам гэты тэрмін – кур'ёз, які і сам мог бы стаць прадметам вывучэння імагалогіі. Але генэзіс імагалогіі больш складаны. У яе тры галоўныя крыніцы: літаратуразнаўства, этнаграфія, паліталогія. За мінулыя дзесяць год апошні тэрмін зазнаў істотнае «драбленне»: адрозніваюць, напрыклад, «лінгвістычную імагалогію», якая вывучае праяўленне рысаў нацыянальных характараў у адпаведных мовах і сувязь моўных прыкмет з этнакультурнымі. Паводле расійскага лінгвіста Ш. Хайрава, прадметам лінгвістычнай імагалогіі «з'яўляюцца не самі мовы, але выказванні пра іх; не тэксты на мове, але тэксты пра мову, якія належаць да сфер як лінгвістыкі, так і «каля-лінгвістыкі» – гэта значыць да разнастайных дысцыплінаў гуманітарных навук, да

жанраў публіцыстыкі і мастацкай літаратуры, а таксама да чутак» [2]. Сёння тэрмін «імагалогія» прынята выкарыстоўваць найперш для вызначэння «філасофіі» сродкаў масавай інфармацыі. Як адзначае расійскі палітолаг В. Фядотава, «менш рэпрэсіўная, чым ідэялогія, імагалогія, тым не менш, віртуалізуе рэальнасць, робіць яе не толькі адноснай, але часам прымушае сумнявацца ў яе існаванні. Імагалогія паслабляе фактар аб'ектывацыі суб'ектыўных значэнняў, рэалітывізуе іх змест» [3].

Вядомага рускага славяназнаўца А. Мыльнікава цікавіў найперш этнічны аспект імагалогіі. Этнічную імагалогію ён вызначаў як дысцыпліну, якая «комплексна вывучае генэзіс і функцыянаванне энда- і экзаўяўленняў і вобразаў этнічных супольнасцяў на калектыўных, групавых і асабовым узроўнях» [1, с. 13 – 14]. Яна мае справу не з першаснымі фактамі (этнасы і іх культура ў гістарычным развіцці), а з фактамі другаснымі, адлюстраванымі (уяўленні этнасаў пра саміх сябе і сваю культуру, а таксама пра іншыя этнасы і іх культуру) – «хаця яны, увасабляючы эвалюцыю духа, у якасці форм грамадскай свядомасці не менш аб'ектыўныя, чым тое, што імі адлюстроўваецца» [1, с. 14]. Гэтае сцвярджэнне з поўным правам можна дастасаваць і да любой іншай галіны імагалогіі (або «гісторыі вобразаў», як я прапаванаў называць гэтую дысцыпліну, найперш, каб пазбавіцца прысмаку маніпуляцыі, закладзенага ў тэрмін «імагалогія») [4]. Як адзначалася мной у дачыненні да гісторыі назвы Белая Русь, «можна казаць не пра тое, што гэтая назва спачатку ўзнікла «ў рэальнасці», а потым розныя аўтары з большай ці меншай ступенню дакладнасці спрабавалі растлумачыць яе «аб'ектыўны» сэнс, – але пра тое, што тлумачэнне, так бы мовіць, папярэднічала самой назве» [5, с. 21].

«Этнічная імагалогія» А. Мыльнікава не мае жорсткай прывязкі да геаграфічнай прасторы. Яшчэ адзін «модны» тэрмін, у якім выражаецца імкненне сучасных даследчыкаў пераадолець цесныя рамкі традыцыйных гуманітарных дысцыплін, – метагеаграфія, якую цалкам лагічна было б назваць і «геаграфічнай імагалогіяй». Па меры таго як зямная тэрыторыя робіцца ўсё больш вивучанай як фізічная прастора, інтарэсы крытычна думачых географіў зрушваюцца ў вобласць пазнання «сэнсаў» і «вобразаў», якімі напоўненая прастора ва ўяўленнях людзей розных эпох і культур. У пэўным сэнсе сучасны зварот да метагеаграфіі – гэта вяртанне да Сярэднявечча, адмаўленне аптымістычнага, антрапацэнтрычнага светапогляду Новага Часу, скіраванага на бясконцае пашырэнне і засваенне свету. Эпоха Жуля Верна з яе апошнімі геаграфічнымі адкрыццямі скончылася (заканамерна) першай сусветнай вайной, і цяпер для нас магчымае толькі пераасэнсаванне і ператварэнне геаграфічнай прасторы.

Паводле вызначэння Марціна Льюіса і Карэн Уігэн, якія ўвялі тэрмін «метагеаграфія» ў 1997 годзе ў кнізе «Міф пра кантыненты: крытыка метагеаграфіі», пад ім разумеецца «сукупнасць прасторавых структур, пры дапамозе якіх людзі арганізуюць свае веды пра свет: пераважна несвядомыя ментальныя ўзоры, якія перадвызначаюць пазнанне гісторыі, сацыялогіі, антрапалогіі, эканомікі, палітычных навук, і нават натуральнай гісторыі» [6, с. 82]. Пад «светам» разумеецца не столькі «фізічны» свет, колькі свет ментальны, культурны. На рускай мове ідэі метагеаграфіі ўпершыню сфармуляваныя ў кнізе Дзмітрыя Замяціна «Метагеаграфія: Прастора вобразаў і вобразы прасторы» (2004) [7]. Метагеаграфія – гэта, так бы мовіць, культурная геаграфія. Яе прадмет – не прастора як фізічны аб'ект, а тое, як гэты аб'ект у сваіх разнастайных праявах бачыцца і асэнсоўваецца чалавекам. «Геаграфічныя вобразы», якія ўзнікаюць пры гэтым – суб'ектыўныя і зменлівыя, як і любыя вобразы, але часам на дзіва ўстойлівыя. Такія вобразы ўзаемадзеіваюць і ствараюць уласную «метагеаграфічную прастору». Пры такім падыходзе картаграфаванне быццам апераджае рэальную прастору, «дыктуе» ёй свае ўмовы, а картаграфічныя вобразы стала канструююць, дапаўняюць, перафарміроўваюць рэальную прастору.

Паколькі прадметам вивучэння «гісторыі вобразаў» з'яўляюцца агульнапрынятыя геаграфічныя, этнічныя і іншыя вобразы, стэрэатыпы (і іх назвы), яна, безумоўна, вивучае вобразы калектыўнага несвядомага, якое, у адрозненне ад індывідуальнага, паддаецца фармалізацыі. Іншымі словамі, мусіць існаваць крытычная маса індывідаў, якія прыкладна аднолькава ўспрымаюць і інтэрпрэтуюць тыя ці іншыя вобразы, сімвалы і імёны. Гэтая агаворка істотная для дыскусіі наконт крытэрыяў магчымасці таго ці іншага «механізму» пераасэнсавання назвы Белая Русь у свядомасці кабінетных вучоных XIII – XVI стагоддзяў [8 – 11]. Напрыклад, памылковыя ўяўленні пра Белую Русь Тацішчава, які прыпісваў гэтую назву Уладзіміру і Суздалью XIII стагоддзя, і Карамзіна, які абвясціў, што Іван III ужываў яе як афіцыйную назву сваёй дзяржавы, надоўга замацаваліся як стэрэатыпы ў рутыннай свядомасці рускіх і беларускіх гісторыкаў дзякуючы высокаму агульнаму аўтарытэту гэтых класікаў і, вядома, несамастойнасці думкі іх эпігонаў. Перанос назвы з Ноўгарада на Маскоўскую дзяржаву быў выкліканы, з аднаго боку, «тэктанічным» маштабам перамены ў палітычным статусе Ноўгарада ў 1471 – 1478 гадах, якія непазбежна зрабіліся відавочнымі для шырокіх пластоў тагачасных адукаваных еўрапейцаў, з другога – вельмі «рыхлымі» іх уяўленнямі пра геаграфію гэтай часткі Еўропы.

Для параўнання, падзея такога маштабу, як перезд з Ноўгарада ў Маскву Пахомія Лагафета, меркаванага аўтара першай усходнеславянскай згадкі пра Белую Русь, наўрад ці магла б выклікаць такую трансфармацыю групавой свядомасці ў лакалізацыі гэтай назвы. Гэтаксама выглядаюць досыць малаверагоднымі прапанаваныя А. Латышонкам схемы меркаванага пераносу гэтай назвы з Галіцка-Валынскай

Русі, да якой, як ён лічыць, гэтая назва пачаткова адносілася, на поўнач Русі, у ваколіцы Вялікага Ноўгарада. «Інфармацыйны канал», у рэчышчы якога мог бы здзейсніцца такі перанос, мусіў бы быць дастаткова шырокім, не залежным ад вельмі кароткачасовых абставін і выпадковых персаналій. Але магчымае персанальнае знаёмства нямецкіх паэтаў Мюгельна і Зухенвірта [5, с. 43], факт кароткага побыту Тэўтонскага Ордэна ў Венгрыі ў 1211 – 1225 гадах і наступны перанос яго дзейнасці ў Прыбалтыку (А. Латышонак мяркуе, што ордэнскія храністы заадно перанеслі і вучоную назву той часткі русінаў, з якімі ім даводзілася сутыкацца [10, с. 24]) і іншыя падобныя тлумачэнні выглядаюць недастатковымі менавіта зыходзячы з крытэрыю «калектыўнага несвядомага». Перадача традыцыі на працягу доўгіх адцінкаў часу можа адбывацца толькі ў адносна шырокіх асяродках інтэлектуалаў, але ніяк не паміж адасобленымі індывідамі. Звесткі пра Белую Русь натуральным чынам зводзяцца ў групы, кожная з якіх звязаная з тым ці іншым навуковым ці культурным асяродкам – такім, напрыклад, як канцэлярыі Сігізмунда і Вацлава Люксембургаў 1410-х гадоў, рымская Акадэмія Пампонія Лэта сярэдзіны XV стагоддзя ці Кракаўскі універсітэт першай чвэрці XVI стагоддзя [5, с. 10 – 11].

Вяртанне ў Сярэднявечча? Усе «галіны» або кірункі імагалогіі яднае іх дэкларавае жаданне вывучаць не «першасныя», «непасрэдна зафіксаваныя» факты (з’явы, асобы), а факты другасныя, адлюстраваныя праз уяўленні людзей. Але што такое ўвогуле «першасныя факты»? Хіба не залежыць наша ўспрыняцце фізічнай рэчаіснасці не толькі ад нашых органаў пачуццяў (якія ўжо істотна «фільтруюць» інфармацыю аб асяроддзі, у параўнанні з той, якую можна атрымаць праз усе магчымыя фізічныя прыборы), але і ад закладзеных у нас продкамі і сучаснікамі «культурных праграм»? Сузіраючы, напрыклад, пэўны ландшафт, мы амаль непазбежна спрабуем суаднесці яго з нейкім падобным пейзажам, вядомым з выяўленчага мастацтва або кіно, і ён робіцца для нас заселеным зданямі іх персанажаў. Мужныя каўбоі з ласо і Marlboro country, тубільскія жанчыны Гагена з пладамі зямлі і Таіці – мы ўжо даўно няздольныя бачыць (а тым больш уяўляць) пейзаж толькі як сукупнасць прыродных аб’ектаў. У такім выпадку, ці не маюць усе без выключэння гуманітарныя навукі справу з другаснымі, адлюстраванымі праз уяўленні людзей, фактамі? А сучасная мода на імагалогію – проста вынік цвярозага ўсведамлення гэтай уласціваасці нашага пазнання?

Сучасная культурная сітуацыя падаецца «новай» толькі тым, хто дрэнна ведае Сярэднявечча. *Imago Mundi* («вобраз Свету») – характэрны тэрмін сярэднявечнай схаластыкі. Так называліся многія геаграфічныя трактаты (узыходзячы да вучонага-энцыклапедыста VII стагоддзя Ісідора Севільскага) на працягу многіх стагоддзяў, так у XX стагоддзі назваў самы вядомы міжнародны часопіс па гісторыі картаграфіі яго заснавальнік Леў Багроў. У самім гэтым тэрміне закладзеная адмова ад прэтэнзій на «абсалютна дакладнае» адлюстраванне зямной паверхні, выкліканая сціпласцю тэхнічных сродкаў. Вобраз – гэта не «фатаграфія» свету, але яго сімвалічнае адлюстраванне. На новым вітку цывілізацыйнай спіралі да нас вяртаецца ўсведамленне абмежаванасці тэхнікі, нягледзячы на яе развіццё, немагчымасці перадаць усю эмацыйную значнасць і эстэтычную вартасць вобразаў, у тым ліку вобразаў прасторы.

Прыхільнікі «метагеаграфіі» і «этнічнай імагалогіі» або незнаёмыя, або не здолелі эфектыўна скарыстацца з высноў брытанскай даследчыцы Фрэнсіс Йейтс, адной з буйных прадстаўніц школы «гісторыі ідэй». Яна яшчэ 40 гадоў таму звярнула ўвагу на шчыльную сувязь антычнай і сярэднявечнай мнематэхнікі («майстэрства памяці») з уяўленнем аб прасторы. Класічнае вызначэнне гэтага «майстэрства», або «мастацтва» (*ars memorativa*), базіруецца на суаднесенні вобразаў (*images*) і месцаў (*loci*), а яго вынаходніцтва прыпісваецца старажытнагрэцкаму паэту VI – V стагоддзяў да Р.Х. Сіманіду Кеоскаму. Ён прыішоў да высновы, што тым, хто жадае развіць памяць, трэба «адабраць месцы і сфармаваць уяўныя вобразы тых рэчаў, якія яны хочуць запомніць, і затым размясціць гэтыя вобразы на месцах, так што парадак месцаў будзе захоўваць парадак рэчаў, а вобразы рэчаў будуць абазначаць самі рэчы, і мы будзем выкарыстоўваць гэтыя месцы і вобразы, адпаведна, як васковыя таблічкі для пісьма і напісаных на іх літары» [12, с. 13]. *Ars memorativa*, вельмі папулярнае ў Антычнасці і Сярэднявеччы, выйшла з ужытку з надыходам Новага Часу. Хіба выпадкова гэты заняпад супадае з часам найвышэйшага росквіту картаграфіі як мастацтва? Картаграфія XVI – XVII стагоддзяў была найбольш блізкая да масавага мастацтва. Ніколі больш – ані да, ані пасля таго – карты не спалучалі ў такой ступені высокага мастацкага афармлення і насычанасці вобразамі з адносна шырокай даступнасцю і прэстыжнасцю. На кароткі час картаграфія здолела авалодаць масавай увагай, як у свае часы тэатр, кіно, – невыпадкова першы геаграфічны атлас Абрахама Артэлія (1571) называўся *Theatrum Orbis Terrarum*. Аднак развіццё картаграфічных тэхналогій (матэматычных праекцый, геадэзічных інструментаў, спосабаў друку) фактычна скасавала архаічныя, індывідуальныя, «саматужныя» спосабы запамінання (асэнсавання) зямной прасторы, гэтаксама як пісьмовая фіксацыя паэзіі скальдаў сімвалізавала канец эпохі вуснай творчасці ў скандынаваў, а шырокае распаўсюджанне вылічальнай тэхнікі на працягу жыцця цяперашняга пакалення прывяло да заняпаду здольнасцяў хутка лічыць у галаве.

Хаця амаль лобы геаграфічны вобраз (як і назва, якая яго абазначае) сваім узнікненнем вельмі часта абавязаны кур’ёзам, памылкам ці недакладным інтэрпрэтацыям фактаў, гэты «пачатковы абсурд»

усё ж не зусім пазбаўлены сэнсу. Без міфалагічных, недакладных, абсурдных вобразаў, якія рана ці позна непазбежна падлягаюць знішчальнай крытыцы наступных пакаленняў і «здаюцца ў архіў», абстрактнае мысленне было б немагчымым увогуле. Гэта выдатна ўсведамлялася буйнымі вучонымі Антычнасці і Сярэднявечча. Яшчэ Арыстоцель у трактате «Пра памяць» адзначаў: «Немагчыма мысліць без уяўнага вобразу (анеу phantasmatos)». Праз 16 стагоддзяў яго паўтараў Тамаш Аквінскі: «Чалавек не ў стане зразумець нічога без дапамогі вобразаў (phantasmata); вобраз ёсць падабенства цялеснай рэчы; інтэлект суадносіцца з усеагульным, якое здабываецца з адзінкавых рэчаў» – гэтае выказванне трэба прызнаць універсальным, справядлівым для ўсіх культур і эпох. Кур’ёзныя памылкі якраз і былі вырашальнымі ў гісторыі ўзнікнення і эвалюцыі назвы Белая Русь, але гэта не выключэнне з правілаў, а менавіта заканамернасць. Як адзначае Замяцін, «стварэнне геаграфічных вобразаў, звязанае з працэсамі фармалізацыі і адначасова сціскання, канцэнтрацыі пэўных геаграфічных уяўленняў, ператварэння іх у «згустак» [7, с. 14 – 15]. Безумоўна, пры ўтварэнні вобраза непазбежна адбываецца гіпербалізацыя, метафарызацыя, міфалагізацыя прасторы.

Культурны вобраз любога прасторавага аб’екта ў прынцыпе не можа абысціся без долі міфалагізацыі, калі рэальнае і прыдуманнае суіснуюць у непарыўнай аднасці. Значэнне суб’ектыўнага фактару настолькі вялікае, што, паводле Замяціна, «прастора, па сутнасці, як і яе вобразы, ствараюцца культурай і/або цывілізацыяй, якая іх усведамляе, жыве імі і ў іх» [7, с. 20]. Самабытныя спосабы рэпрэзентацыі вобразаў геаграфічнай прасторы – не проста неад’емная частка кожнай культуры, але адна з яе вызначальных прыкмет. Гісторык картаграфіі Н. Барысоўская вельмі дакладна адзначыла: «Мэта любой карты – адэкватнае і дакладнае адлюстраванне зямной паверхні. Аднак крытэрыі дакладнасці не абсалютны, а вызначаецца адпаведнасцю той ці іншай сістэме паняццяў і ўяўленняў. Тэалагічнае тлумачэнне светабудовы было адзіным дапушчальным для сярэднявечнага чалавека, і таму дакладнымі лічыліся тыя карты, якія адпавядалі такому погляду на свет» [13, с. 8]. Сістэму геаграфічных уяўленняў еўрапейскага сярэднявечча прынята называць «хрысціянскай тапаграфіяй». Заснаваная не столькі на досведзе, колькі на літаральна-наіўнай інтэрпрэтацыі біблейскіх тэкстаў, гэтая карціна свету карэнным чынам адрознівалася ад сучаснай. Адэкватнае тлумачэнне любых геаграфічных тэрмінаў Сярэднявечча магчымае толькі ў кантэксце гэтай сістэмы ўяўленняў.

Пэўны «шокавы» эфект – неабходная ўмова дзейснага вобразу, які выдзяляе яго сярод рэчаў звыклых, трывіяльных, і аблягчае запаміnanне. Ф. Йейтс у сувязі з гэтым цытуе класічны трактат I стагоддзя да Р.Х. Ad Herennium: «Мы павінны размяшчаць на месцах такія вобразы, якія могуць найдаўжэй утрымлівацца ў памяці... напрыклад, вобразы, запэцканыя кроўю, брудам або чырвонай фарбай, каб іх выгляд ствараў найбольш нязвычайнае ўражанне, або суправаджаючы вобразы нейкім камічным эфектам, бо гэта таксама палегчыць нам іх прыпаміnanне» [12, с. 22]. Цалкам магчыма, што вучоныя Антычнасці і Сярэднявечча часта свядома «згушчалі фарбы» ў вобразах далёкіх і малавядомых краін і народаў не таму, што самі верылі ў іх фантастычныя атрыбуты, а менавіта каб аблегчыць шырокай публіцы запаміnanне самога факта існавання – прыём, які часта веў у пастку, калі носьбіты рэальных ведаў «выміралі», і наступным пакаленням сумленных даследчыкаў даводзілася ўспрымаць усур’ёз вобразы, створаныя ў «дыдактычных» або «прапагандысцкіх» мэтах.

Навуковым, у тым ліку і геаграфічным, поглядам схаластаў былі ўласцівыя кампілятыўнасць, эклектычнасць, несамастойнасць. Нават пры канфлікце ўласнага досведу і аўтарытэту папярэднікаў, дадзеныя апошніх працягвалі суіснаваць з новымі ведамі. Псеўдагеаграфічныя назвы, створаныя фантазіяй, іншым разам неахайнасцю або несумленнасцю падарожнікаў ці шкаляроў, звычайна не адкідаліся. Іх імкнуліся дапасаваць да малавядомых тэрыторый, калі для таго быў хоць нейкі прэтэкст, ці выкарыстоўвалі пры «хрышчэнні» адкрытых земляў. Свядомасць сярэднявечнага чалавека з лёгкасцю фабрыкавала як бясконцыя «святые» рэліквіі, так і рознага кшталту монстраў, прывідаў, міфічных жывёл і людзей, нават цэлыя фантастычныя краіны. Як заўважыў Ж. Ле Гоф, «людзі сярэднявечча ўваходзілі ў кантакт з фізічнай рэальнасцю праз пасрэдніцтва містычных і псеўданавуковых абстракцый» [14, с. 130]. Менавіта такімі абстракцыямі былі амаль любыя геаграфічныя назвы і зашыфраваныя ў іх геаграфічныя вобразы вядомага сярэднявечнаму еўрапейцу свету, Orbis Latinus – асабліва калі гутарка ішла пра далёкія і малавядомыя краіны. Але гэтыя назвы і вобразы ўсё ж адыгрывалі пазітыўную псіхалагічную ролю, запаўняючы жахлівую пустэчу невядомых прастораў.

«Рэцыркуляцыя» сярэднявечнага вобраза Белай Русі: магчымасць і мэтазгоднасць. Імагалогія, як справядліва заўважае В. Фядотава, «разбурыла ясную карціну міра і стала падмуркам маніпуляцыі, заснаваным на некаторых трактоўках з’явы або чалавека, якія часам не маюць дачынення да рэчаіснасці, але адэкватныя мэтам маніпуляцыі» [3]. Але накар’які непазбежны ў «новай культурнай сітуацыі» для любога асобнага чалавека або супольнасці лёс пасіўнага аб’екта маніпуляцыі? Можа быць, наша эпоха таксама дае унікальныя магчымасці для стварэння ўласных вобразных сістэм на ўзроўні асобы і малой супольнасці, мабілізаваных усведамленнем пагрозы маніпуляцыі і звязанай з ёй асіміляцыі? Менавіта

таму я аддаю перавагу тэрмінам «гісторыя вобразаў» або «вобразная культура» ў процівагу «імагалогіі», з якой маніпуляцыя звязаная ўжо трывала, праз канвенцыяльны кантэкст выкарыстання тэрміну.

Вельмі паказальна, што сваё сучаснае месца на карце еўрапейскай цывілізацыі назва Белая Русь набыла менавіта ў 1570 – 1580-х гадах – у той самы час, калі еўрапейскія географы адмовіліся ад пталемееўскай карціны свету, а памяць, паводле Ф. Йейтс, канчаткова перастала ўспрымацца як «мастацтва», зрабіўшыся «тэхнікай»: яшчэ адно сведчанне таго, што гісторыю Белай Русі немагчыма вывучаць у адрыве ад гісторыі вобразаў, прычым менавіта вобразаў заходнееўрапейскай культуры. Паўстае цікавае пытанне – наколькі магчымае і мэтазгоднае ў сучасных умовах паўторнае выкарыстанне вобразнага шэрага, які ў заходняй культуры звязваўся з міфалагічнай Белай Руссю і быў адкінуты пры рацыяналістычным пераасэнсаванні гэтага тэрміна на мяжы XVI – XVII стагоддзяў? Ці не атрымала сучасная Беларусь гэтыя забытыя вобразы ў легітымную спадчыну разам з назвай? У такім разе для паўнаўартаснай інтэграцыі ў заходнюю культуру і эканоміку ці не маем мы права «вярнуць» Захаду гэтыя вобразы ў «таварным выглядзе»? Паспрабуем падсумаваць некаторыя найбольш устойлівыя аспекты напам'ятовага вобраза Белай Русі, якія б маглі быць выкрыстаныя пры такой «рэцыркуляцыі».

Схаластычны аспект. Пачатковая Russia Alba сярэднявечнай геаграфічнай наменклатуры магла азначаць «частку Русі, якая калісьці была Албаніяй», ці «краіну, якую калісьці насялялі албанцы» [5, с. 29, 185]. Узнікненне гэтага тэрміна хутчэй за ўсё звязанае з памылковымі ўяўленнямі схаластаў пра Албанію – кантамінацыя Албаніі антычных і раннесярэднявечных аўтараў, Аланіі – продкаў сучасных асецінаў – і паўночнай «Албаніі» – вепсаў. Для Барталамея Англійскага (XIII стагоддзе) Албанія – «правінцыя Малой Азіі, названая паводле колеру народаў, бо нараджаюцца яны з белымі валасамі... Гэтая Албанія мяжуе на ўсходзе з Каспійскім морам і ўзыходзіць па ўзбярэжжы да Паўночнага акіяна, прасціраючыся да Меатыйскіх азёраў і да найдзічэйшых пустынных месцаў. У гэтай зямлі жывуць велізарныя сабакі, такія лютыя душой і цела, што валяць на зямлю быкоў і забіваюць ільвоў і сланоў... А вочы ў гэтага народа афарбаваныя і зеленаватыя ў зрэнках, таму яны лепш бачаць уначы, як удзень» [15, с. 72, 80]. Для Адама Брэмэнскага (XI стагоддзе), «там [на Русі] ёсць тыя, якія называюцца Аланы ці Албаны (Alani vel Albani), якія на іх уласнай мове называюцца Віцы (Wizzi), надзвычай жорсткія разбойнікі і зладзеі, якія нараджаюцца сівымі (crudelissimi ambrones, cum sanitie nascuntur), згаданыя Салінам» [5, с. 29]. Магчыма, сляды такога вобраза Белай Русі – меркаванага нашчадка схаластычнай Албаніі – бачныя і ў паэме Я. Вісліцкага «Пруская вайна» (пач. XVI стагоддзя), дзе згадваюцца «белыя русіны, славуць сваёй адвагай на вайне» [5, с. 119 – 120].

Фантастычныя атрыбуты Албаніі (людзі, што нараджаюцца сівымі, велізарныя сабакі) прасочваюцца ў еўрапейскай традыцыі, пачынаючы з дзевятай кнігі «Этымалогій» Ісідора Севільскага. «Этымалогіі» аказалі ці не найбольшы ўплыў на фармаванне «хрысціянскай тапаграфіі». Менавіта ў Ісідора, непасрэдна альбо праз твор французскага пісьменніка XII стагоддзя Ганорыя Аўгустадунскага «Пра вобраз света» (De imagine mundi) пазычалі звесткі пра Албанію сярэднявечныя схаласты. Прыведзенае вышэй апісанне Албаніі было агульным месцам, пераходзячы ад аднаго аўтара да іншага. Нават у канцы XV стагоддзя яно сустракаецца, напрыклад, у «Сусветнай хроніцы» Гармана Шэдэля (1493) [5, с. 28 – 29]. Паказальна, што менавіта такім чынам, як і ў Ісідора, Ганорыя і іх паслядоўнікаў, – ад колеру валасоў і скуры – выводзілі і назву Белая Русь у першых навачасных спробах яе тлумачэння.

Паэтычны аспект. Блізкі да папярэдняга, але не зусім тоесны, аспект вобраза Белай Русі дае познесярэднявечная мастацкая літаратура (паэзія і рыцарскія раманы). Паэтычныя творы на нямецкай (П. Зухенвірта, Т. Прысшуха) і італьянскай (М. Баярда) мове XIV – XV стагоддзяў, у якіх згадваецца Белая Русь, падаюць яе не як дакладна акрэсленую вобласць зямной прасторы, але рачэй як нейкую сімвалічную краіну на Усходзе, поўную падступных паганцаў, фантастычных пачвараў і іншых небяспек, куды шляхетныя рыцары выпраўляліся дзеля славы, дзеля гераічных учынкаў у гонар прыгожых дам і пашырэння сапраўднай веры.

Такі аспект вобраза Белай Русі цесна звязаны са шматвекавым успрыняццем яе як апошняй мяжы, «франтыру» заходняга свету, што было выклікана ў тым ліку шматлікімі спробамі рэалізаваць унію каталіцкай і праваслаўнай цэркваў. Доўгі час на Захадзе чарговы рост цікавасці да далёкай і малавядомай Русі назіраўся ў асноўным тады, калі ўзніклі спадзяванні на яе хуткі пераход у каталіцтва. Справа уніі падавалася зусім блізкай да поспеху ў сярэдзіне XIII стагоддзя (міфічная «Суздальская унія»), затым на Канстанцінскім саборы ў пачатку XV стагоддзя, а наступныя спробы прыпадаюць на Ферара-Фларэнтыйскі сабор (1438 – 1445), шлюб Івана III з Зояй Палеалог (1472) і нарэшце на Берасцейскую унію. З усімі гэтымі падзеямі так ці інакш звязаныя цэлыя пласты «альбарусікі» [5, с. 57].

Экалагічны аспект. Яшчэ адзін аспект традыцыйнага заходнееўрапейскага вобраза Белай Русі – экзатычная, істотна адрозная прырода. Вядома, рэальная флора, фауна або ландшафт Беларусі мала адрозніваюцца ад звыклых еўрапейцаў. Аднак з пункта гледжання гісторыі вобразаў, галоўная задача якіх не інфармаваць, а ўразіць аўдыторыю, гэта неістотна. Агульным месцам у еўрапейскай навуцы на працягу доўгага часу было меркаванне пра багацце і разнастайнасць флоры ў Белай Русі, дзе, паводле

С. Мюнстэра, «нашмат больш травяністых раслін, чым на Доне (ці Танаісе), там таксама шмат трыснёгу (*Reu Ponticum*), які расце і ў Літве, і ў пяць разоў больш розных траў і карэнняў, якія нідзе больш не сустрэнеш» [5, с. 132, 179]. Польскі пісьменнік і гісторык літаратуры XVII стагоддзя Ш. Старавольскі, тлумачачы сэнс і паходжанне назвы Белая Русь, даводзіў: «Русь, сумежная і падуладная Вялікаму княству Літоўскаму, называецца папросту Белай часткова таму, што жыхары белы колер маюць і белае адзенне ў старажытныя часы ўжывалі... часткова таму, што доўга пад белым снегам [знаходзіцца зямля]. Але і прырода там увогуле белая – ваўкі, мядзведзі і зайцы беля...» [5, с. 176]. Нават сёння ў жыхароў Беластока пытаюць ці то жартам, ці то амаль усур'ёз, ці водзяцца ў горадзе беля мядзведзі [10, с. 13].

Рамантычны аспект. Даволі стабільна суседам як Албаніі, так і Белай Русі ў геаграфічных трактатах і на картах XI – XVI стагоддзяў выступае «краіна жанчын» (*terra feminarum*). Часам яна называецца Квенланд (*Quenland*). «Квены» – гэта іншая назва фінаў, якая, магчыма, паходзіць ад фінскага *kainu* – «балота». Такое ж значэнне мае і сучасная саманазва фінаў – *suomi*. Але скандынаўскія вучоныя-схаласты пры тлумачэнні этноніма «квены» зыходзілі са старажытнагерманскага слова, якое азначае «жанчына» ці нават «каралева» (адсюль англійскае *queen*), а затым распаўсюдзілі на квенаў-фінаў усе арыбуты старажытных амазонак [5, с. 30, 34 – 35, 85]. Такое суседства давала цікавасці і міфалагічнай Белай Русі і можа быць карысным пры спробе сучаснай «рэцыркуляцыі» сярэднявечнага вобраза.

Фармаванне ўстойлівага пазітыўнага вобраза Беларусі доўгі час ускладнялася вельмі дрэнным знаёмствам патрыятычна настроеных гуманітарыяў як з фізічнымі, эканамічнымі і сацыяльнымі рэаліямі сучаснай краіны, так і з гісторыяй рэпрэзентацыі яе вобразаў на працягу апошніх 1000 гадоў. Вобразныя арыбуты Белай Русі, якія прасочваюцца ў заходнеёрапейскай навуковай і літаратурнай традыцыі XIII – XVII стагоддзяў, істотна адрозніваюцца ад тых, якія склаліся ў апошнія 100 – 150 гадоў і якія мы звыкла ўспрымаем як «спрадвечныя», нязменныя. Але гэтыя нечаканыя, нават фантастычныя рысы Белай Русі не толькі істотна ўзбагачаюць нашу культуру, але і могуць служыць зыходным матэрыялам для канструкцыі новага вобраза краіны, больш цесна інтэграванага ў еўрапейскую і сусветную культуру. Гэтыя гуманітарныя распрацоўкі, апроч акадэмічнага, маюць і чыста практычны інтарэс: паляпшэнне знаёмасці, пазнавальнасці вобраза нашай краіны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мильников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII в. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1999. – 398 с.
2. Хайров Ш. Славянская лингвистическая имагология сегодня: «образы языка» и способы их сопряжения с ментальностью и культурой [Electronic resource]. – Mode of access: <http://dspace.gla.ac.uk/bitstream/1905/42/1/KhairovEd.pdf>
3. Федотова В. Манипуляция как субститут демократии [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.intelros.ru/lib/statyi/fedotova4.htm>
4. Белы А. Назва «Белая Русь» у святле гісторыі вобразаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – № 3. – С. 16 – 21.
5. Белы А. Хроніка «Белай Русі». Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2000. – 237 с.
6. Lewis M.W., Wigen K.E. The Myth of Continents: A Critique of Metageography. – Berkeley, 1997.
7. Замятин Д.Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства. – М.: Аграф, 2004. – 512 с.
8. Белы А. Ізноў пра пачаткі Белай Русі // *Białoruskie zeszyty historyczne*. – Białystok, 2005. – V. 23. – S. 240 – 257.
9. Łatyszczek O. Pierwsze wzmianki o «Białej Rusi» i «Białych rusinach» // *Białoruskie zeszyty historyczne*. – Białystok, 2004. – V. 21. – S. 5 – 26.
10. Łatyszczek O. From White Russia to Belarus ? // *Annus Albaruthenicus*. – Krynki, 2004. – V. 5. – P. 13 – 48.
11. Grzesik R. Białoruś. Historia pewnej polemiki // *Lituanos-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*. – Poznań: Wyd. Poznańskie, 2005. – XI. – S. 265 – 271.
12. Йейтс Ф. Искусство памяти. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 480 с.
13. Борисовская Н. Старинные гравированные карты и планы XV – XVIII вв. – М.: Галактика, 1992. – 272 с.
14. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 373 с.
15. Бартоломей Английский. О свойствах вещей / В.И. Матузова // Английские средневековые источники IX – XIII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 69 – 96.